

UOT 159.9

G.Ç.Muradova
Bakı Dövlət Universiteti
gunelm753@gmail.com

IDRAK PROSESLƏRİNİN İNKİŞAFININ İBTİDAI SINIF ŞAĞIRDLƏRİNİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: təlim, idrak, inkişaf, qavrama, şagird, aktivlik

Məqalədə dövrün aktual problemərindən olan idrakın inkişafı və onun təlim prosesinə təsirindən bəhs edilib. İdrak proseslərinin hər biri ayrı-ayrılıqda araşdırılaraq inkişaf etmə mərhələlərinin ibtidai sinif şagirdlərinin dərsi mənimsəməsinə və idrakı aktivliyinə verdiyi təkanlar müəyyən edilib. Eyni zamanda burada idrak prosesləri və onların inkişafı, şagirdlərin inkişafı və yaş dövrlərinə görə formalaşması nəzər salınıb. İdrak proseslərindən ilk öncə diqqət araşdırılıb. Diqqətin hər yaş dövrünə görə inkişafı və onun digər idrak proseslərinin inkişafına təsiri nəzərdən keçirilib. Diqqətin növləri və xüsusiyyətləri öyrənilib. Daha sonra qavrayış və onun inkişafına təsir edən vasitələr, qavrayışın formalaşma mərhələləri öyrənilib. Qavrayışın inkişafı nəticəsində ibtidai sinif şagirdlərinin təlim fəaliyyətinə təsiri araşdırılıb. Hafizə təlim prosesində əsas mövqedə olmaqla, şagirdlərdə hafizənin inkişafı, yadda saxlama və yadda salma da eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Bu proses də araşdırılıb. İdrak proseslərinin daha mürəkkəb forması olan təfəkkür və təxəyyülün də inkişaf xüsusiyyətləri tədqiq olunaraq ibtidai sinif şagirdinin öyrənmə fəaliyyətinə necə təsir və təkan verməsindən danışılıb.

Г.Ч.Мурадова

ВЛИЯНИЕ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ НА УЧЕБНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Ключевые слова: обучение, познание, развитие, восприятие, ученик, деятельность

В статье рассматривается развитие познания, одна из актуальных проблем времени, и его влияние на процесс обучения. Каждый из познавательных процессов изучался отдельно, и были выявлены толчки этапов развития учебно-познавательной деятельности младших школьников. При этом здесь рассматриваются познавательные процессы и их развитие, развитие учащихся и их становление согласно возрастным периодам. Среди познавательных процессов в первую очередь исследовалось внимание. Рассмотрено развитие внимания по каждому возрастному периоду и его влияние на развитие других познавательных процессов. Изучаются виды и особенности внимания. Затем изучаются восприятие и средства, влияющие на его развитие, этапы формирования восприятия. В результате развития восприятия изучалось влияние младших школьников на учебную деятельность. Поскольку память

играет ключевую роль в процессе обучения, не менее важным является развитие памяти, запоминания и припоминания у учащихся. Этот процесс также был исследован. Также были изучены особенности развития мышления и воображения, которые являются более сложными формами познавательных процессов, и обсуждалось, как они влияют и стимулируют учебную деятельность младших школьников.

G.Ch.Muradova

THE IMPACT OF THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE PROCESSES ON THE LEARNING ACTIVITIES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Keywords: *learning, cognition, development, perception, student, activity*

The article deals with the development of cognition, one of the urgent problems of the time, and its influence on the learning process. Each of the cognitive processes was studied separately, and the shocks of the stages of development of the educational and cognitive activity of younger schoolchildren were identified. At the same time, cognitive processes and their development, the development of students and their formation according to age periods are considered here. Among the cognitive processes, attention was studied first of all. The development of attention for each age period and its influence on the development of other cognitive processes are considered. The types and features of attention are studied. Then perception and the means influencing its development, stages of formation of perception are studied. As a result of the development of perception, the influence of younger students on learning activities was studied. Since memory plays a key role in the learning process, the development of memory, memorization and recall in students is equally important. This process has also been investigated. The features of the development of thinking and imagination, which are more complex forms of cognitive processes, were also studied, and it was discussed how they influence and stimulate the learning activities of younger students.

İnsanı əhatə edən aləm haqqında biliklər, onun təbiəti və strukturu, inkişaf qanunauyğunluqları, həmçinin insanın özü və bəşər cəmiyyəti haqqında məlumatı idrak proseslərinin köməyi ilə alırıq və inkişaf edirik. İdrak insanın yeni bilik əldə etməsi prosesi, əvvəllər məlum olmayanın kəşfi deməkdir.

Bütün idrak proseslərinin bünövrəsini duyğular təşkil edir. Hissi idrak isə duyğulardan başlayır Bu cəhətdən idraka psixoloji aspektdən yanaşdıqda onun aşağıdakı növlərini qeyd edə bilərik: duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, təxəyyül, nitq. Ətraf aləmdə baş verər hadisələrin dərk olunması addım-addım bu proseslərdən keçir. Qəbul edilən hər bir informasiyanın hissi idrakdan keçərək qəbul edilməsi onun dərkinə daha da aydınlaşdırır, biliyin inkişafına şərait yaradır. Hələ qədim dövrdə yunan filosofu Aristotelin “Metofizika” əsəri belə bir fikirlə başlayır: “Bütün insanlar fitri biliyə can atır”

[1, s.1]. Həqiqətən də insanın əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun biliyə can atmasıdır. Lakin biliyə olan tələbat yalnız biliyin əldə edilməsi ilə deyil, onun həyata tətbiqi, şagirdin inkişafına təsiri ilə məna qazanır.

Klassik psixologiyada idraki aktivliyə uzun müddət şəxsiyyətin koqnitiv potensialı və dinamik xarakteristikası kimi baxılırdı. Bu səbəbdəndir ki, idraki aktivliyin mövcudluğu pozulmalara gətirib çıxartdı. 1960-cı illərdə idraki aktivlik koqnitiv psixologiya kimi yanaşmalarda mövcud olmuş, empirik tədqiqatlardan kənar qalmışdır. Bunun nəticəsində dilçilik və kibernetika, eləcə də tətbiqi psixologiya tədqiqatçılarının insan davranışını izah etmək üçün zehni emal modellərindən istifadə etmişdir. Koqnitiv psixologiya sahəsi daha çox fənlərarası bir yanaşma apararı və qeyri-insani subyektlərin və süni intellektin tədqiqatlarını əhatə edən idrak elminin sahəsi ilə üst-üstə düşür.

D.A.Leontyev qeyd edir ki, “psixologiya insana individual olaraq baş verən proseslərə müxtəlif yanaşmalardan çıxış edən, daxili aləmi olan, öz davranış və hərəkətlərinə münasibət göstərən, özünü mərkəzi obyekt kimi görən şəxs kimi” [9] yanaşmırdı. Belə yanaşmanı “idraki bir proses və nəticə kimi” M.Palani, A.A.Puzurey, eyni zamanda V.E.Blorko isə reflektiv dəyər kimi götürmüşdür. İdrakı müasir subyektin sosial dəyişiklik zamanı inkişafı cəhətdən öyrənmək psixologiyasının əsas probleminə çevrildi.

İdrak prosesləri yuxarıda sadaladığımız proseslər olduğundan onların hər birinin inkişafı idraki aktivliyi tənzim və təmin edən proseslərdir. İdrak proseslərindən ilk öncə diqqəti nəzərdən keçirək. Diqqət insanın həyatında və fəaliyyətində əhəmiyyətli yer tutmaqla bir çox funksiyaları yerinə yetirir. O, zəruri olanları aktivləşdirir, daxil olan məlumatların faktiki ehtiyacları uyğun olaraq mütəşəkkil və məqsədyönlü seçilməsinə kömək edir, əqli fəaliyyətin eyni obyektə və ya fəaliyyət növündə seçici və uzunmüddətli konsentrasiyasını təmin edir. Diqqətin müstəqil proses olması ideyasının tərəfdarları qeyd edirlər ki, insan beynində xüsusi olaraq diqqətlə əlaqəli anatomik və fizioloji cəhətdən digər idrak proseslərinin fəaliyyətini təmin edənlərə nisbətən avtonom olan xüsusi növ strukturları tapmaq və ayırmaq mümkündür. Həqiqətən, diqqət bütün psixi proseslərə daxildir və onu "saf" formada təcrid etmək, öyrənmək mümkün deyil. Deyə bilərik ki, qavrayışın dəqiqliyini və təfərrüatını, yaddaşın gücünü və seçiciliyini, zehni fəaliyyətin istiqamətini və məhsuldarlığını – bütün idrak fəaliyyətinin keyfiyyətini və nəticələrini müəyyən edir. İxtiyari tip diqqətin ən yüksək növlərinə aid edilir. Qavrama prosesləri üçün diqqət xırda detallar arasında fərq qoymağa imkan verən bir növ gücləndiricidir. Hafizə üçün diqqət lazımı məlumatın qısamüddətli və operativ yaddaşda saxlanmasına töhfə verən amil, yaddaşalan materialın uzunmüddətli yaddaşda köçürülməsi üçün ilkin şərt kimi çıxış edir. Təfəkkür üçün problemin düzgün başa düşülməsində və həllində əvəzsiz amil kimi çıxış edir. İnsanlararası münasibətlər sistemində diqqət insanların daha yaxşı başa düşülməsinə, bir-

birinə uyğunlaşmasına, şəxsiyyətlərarası münacişələrin qarşısının alınmasına və vaxtında həllinə kömək edir. Diqqətli insan daha yaxşı və müvəffəqiyyətlə öyrənir, həyatda daha yüksək nəticələr əldə edir. L.S.Vıqotskinin psixi funksiyaların formalaşmasının mədəni-tarixi konsepsiyasına görə, məktəb çağında xarici vasitəli diqqətdən daxili vasitəli diqqətə keçir [2, s.100]. Bu nəzəriyyə məktəbdə tədris metodlarına böyük təsir göstərmişdir. Bu konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, uşaqların dünya haqqında anlayışı daha çox ətrafdakı insanlarla əməkdaşlıq yolu ilə formalaşır. Təlim prosesində uşaqların yeni biliklərlə silahlanması onları əhatə edən çevrə, yəni müəllimlər, uşaqların şəxsiyyətlərarası sferasına daxil olur. Bu da şəxsiyyətin inkişafına səbəb olur.

Kiçik məktəblilərin diqqəti aşağı sabitlik ilə xarakterizə olunur. Bu yaş qrupu ilə işləyərkən müəllimlər diqqətin qeyri-iradi növünün üstünlük təşkil etdiyini və ətrafdakı hadisələrin vizual-məcəzi qavrayışını nəzərə almalıdırlar. Bu fakt tədris materialının seçilməsində həlledici olmalıdır. Eyni zamanda şagirdlərdə vizual diqqətin inkişafı üçün verilən materiallar spesifik obrazlılığı ilə seçilməlidir ki, şagirdlərin vizual obrazlı qavrayışı inkişaf etsin. Bilirik ki, diqqətin bir sıra xüsusiyyətləri mövcuddur. Bunlar hamısı bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə inkişaf edir və digər proseslərin də inkişafına səbəb olur.

Qavrayışın da inkişafı şagirdlərin idraki aktivliyinə təkan verən əsas şərtlərdəndir. Bilirik ki, qavrayış hissi idrakın mühüm mərhələsidir və indiki anda hiss üzvlərimizə təsir edən cisim və hadisələrin əyani subyektiv surətidir. Nə üçün subyektiv, çünki hər birimiz öz inikasımıza uyğun şəkildə dərk etmə aktını yerinə yetirik. Qavrayış bir neçə analizatorun iştirakı nəticəsində yaranır və bir çox xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Hər yaş dövrünün özünəməxsus qavrama potensialı mövcuddur. L.S.Vıqotski qavrayışı – fəaliyyət adlandırmışdır [3, s.113]. D.B.Elkonin müəyyən etmişdir ki, “ibtidai məktəbdə tədris prosesində” qavrayış təfəkkürə çevrilir [5, s.113], daha çox təhlil edir, daha çox fərqləndirir, mütəşəkkil müşahidə xarakteri alır, əşya və hadisələrin qavranılmasında sözlərin rolunu dəyişir. Qavrama prosesi dörd əməliyyatın mərhələli şəkildə inkişafı nəticəsində formalaşır.

1) aşkarlama – bir insanın yalnız bir təsirinin olub-olmadığını müəyyən edə biləcəyi ilkin mərhələ;

2) fərqləndirmə – bir obyektə bir insana maraq göstərən xüsusiyyətlərin ayrılması;

3) eyniləşdirmə – obyektin insana məlum olan nümunələrindən biri ilə müqayisəsi;

4) tanış obyektlərin identifikasiyası.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə bu dövrə xas qavrayış hələ reproduktiv xüsusiyyətə malik olub daha az məqsədə yönəlmiş olur, onlar obyektləri tanıyır, fərqləndirir. Qavrayışın mürəkkəb növləri inkişaf etməyə başlasa da, oxşar

obyektlər qeyri-dəqiq qavranılır. Lakin birinci sinif şagirdləri hələ də obyektlərin özlərinin qavranılan xassələrinin və keyfiyyətlərinin sisteməlik təhlilindən məhrumdurlar. Şəklə baxarkən, mətni oxuyarkən çox vaxt birindən digərinə tullanır, əsas detalları itirirlər. Təbiətdən bir obyektin çəkilməsi dərslərində bunu görmək asandır: rəsmlər nadir forma və rəng müxtəlifliyi ilə fərqlənir, bəzən orijinaldan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

İbtidai məktəb şagirdlərinin qavrayışının aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərini ayırd etmək olar:

1. İlk növbədə, obyektin özünün xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir, buna görə də uşaqlar ən vacibi vacib kimi deyil, digər obyektlərin fonunda aydın şəkildə seçilənləri (rəng, ölçü, forma və s.) dərk edirlər. Qavrama prosesi çox vaxt yalnız obyektin tanınması və sonradan adlandırılması ilə məhdudlaşır və birinci sinif şagirdləri çox vaxt diqqətli və uzunmüddətli yoxlama və müşahidə etmək qabiliyyətinə malik deyillər.

2. 1-2-ci siniflərdə qavrayış zəif diferensiallaşma ilə xarakterizə olunur: tez-tez uşaqlar oxşar və yaxın, lakin eyni olmayan obyektləri və onların xassələrini (6 və 9, E və 3, "güzgülmə"), arasında isə ilkin hərfləri qarışdırırlar və cümlələrdə sözlər, sözlərdə hərf əvəzləri və sözlərin digər hərf təhrifləri olur. Çox vaxt sonuncu mətnin qulaq tərəfindən qeyri-səlis qavranılmasının nəticəsidir. Ancaq 3-cü sinifdə uşaqlar qavrayış "texnikasını" öyrənirlər: oxşar obyektləri müqayisə etmək, əsas, vacib olanı vurğulamaq. Qavrama məqsədyönlü, idarə olunan prosesə çevrilir, parçalanır.

3. Qavrayış hərəkətlərlə, əməli fəaliyyətlə sıx bağlıdır. Qavrayış digər zehni əməliyyatlar kimi uşağa vizual vəziyyətdən sərt asılılıq olmadan şeyləri mühakimə etməyə imkan verir, yəni bilavasitə müşahidə olunmayanlar haqqında nəticə çıxarır.

4. İbtidai məktəb çağında qavrayışın emosionallığı yüksək olur. Uşaqlar əsas kimi parlaq, qeyri-adi olanı vurğulayır, çox vaxt vacib olanların əvəzinə təsadüfi detalları (rəng, forma, ölçü kimi xüsusiyyətlər) vurğulayır. Kiçik məktəblilər illüstrasiyaları diaqram və simvollardan daha yaxşı qavrayırlar.

Rənglərin və formaların qavranılması daha dəqiq və fərqli olur. Uşaqlar tez-tez bir formanı tanıyırlar, əgər o, qeyri-adi vəziyyətdədirsə (məsələn, küncü aşağı olan kvadrat). Bu, uşağın işarənin elementlərini deyil, ümumi görünüşünü qavraması ilə əlaqədardır, buna görə də bu yaşda hissələrə bölmək və qurmaq üçün tapşırıqlar (pentomino, həndəsi mozaika və s.) çox faydalıdır. Rəng qavrayışı getdikcə daha dəqiq kölgə fərqləndirmə və rəng qarışdırma yolunu izləyir.

Uşaqların çoxu, məsələn, bir dəqiqənin uzunluğunu şişirdirlər və böyük zaman dövrlərini (5, 10, 15 dəqiqə) qavradıqda, faktiki vaxt uzunluğunu şişirdirlər. Bu: 1) vaxt üçün bir refleksin olmaması və 2) uşağın vaxtının nə ilə dolduğu ilə bağlıdır.

Bu yaşda qavrayış və diqqətin inkişafında əsas məqam şagirdin qavrayışının qeyri-iradi formalarından məqsədyönlü könüllü müşahidəyə keçid hesab edilmədir. Uşağa obyektə nəzərə almağı, onun qavrayışına rəhbərlik etməyi öyrətmək lazımdır.

Çox vaxt qeyd olunur ki, birinci sinif şagirdlərinin gündəlik həyatda ən çox rastlaşdıqları mövzular haqqında belə aydın təsəvvürləri yoxdur. Məsələn, bir qazanı təsvir edərkən uşaqlar qapağı və tutacaqları göstərir. Aydındır ki, bu yaşda olan uşaqlar obyektin səthini nəyin xarakterizə etdiyinə, onun xarici xüsusiyyətlərinə (rəngi, parlaqlığı, hamarlığı, ləkələri, ölçüsü) daha asan və daha sürətli diqqət yetirirlər. Bundan əlavə bu yaşda olan uşaqlar, adətən, bir obyektə onu təyinət, istifadə baxımından səciyyələndirən (topla oynayırlar, qazanda qaynarlar) fərqi varırlar. Ancaq uşaqlar həmişə bu obyektə xarakterizə edən əlamətləri müəyyən etməzlər. Beləliklə, uşaqların çətinlikləri çox vaxt onların lüğətinin olmaması ilə əlaqələndirilir. Digər istiqamət isə müqayisə əməliyyatının öyrədilməsidir. Demək olar ki, birinci sinif şagirdləri obyektləri müqayisə edə bilirlər, lakin eyni zamanda oxşarlıqdan daha asan fərqi görürlər və əlavə olaraq, ilk növbədə, obyektlərin vizual əlamətlərini vurğulayırlar. Bu zaman uşaqlar yalnız ümumi hissələri qeyd edirlər.

Beləliklə, oxşarlıqları aşkar etmək bacarığını öyrətməklə eyni zamanda müqayisə etmək bacarığını öyrətmək olar. Bu qabiliyyət oxşar və fərqli cəhətlərin müqayisəsi yolu ilə inkişaf etdirilməlidir.

Təfəkkür öz növbəsində ən mürəkkəb idrak prosesidir. O, yeni bilik və bacarıqların formalaşmasını, insan tərəfindən reallığın yaradıcı əks olunmasının və çevrilməsinin aktiv formasını təmsil edir. Təfəkkür inkişaf edərək insana hər gün qarşılaşmalı olduğu hadisələrin mahiyyətinə nüfuz etməyə imkan verir və bu inkişaf müəyyən bir hadisənin və ya obyektin digər hadisələr və ya cisimlərlə olan qarşılıqlı təsirlərinin əks olunması yolu ilə həyata keçirilir. Beləliklə, təfəkkür prosesində konkret obraz arxa plana keçir və qavrayışdan fərqli olaraq o, hissiyyatdan kənara çıxır, biliyi genişləndirir, bizi əhatə edən dünyanı tək-cə ayrı-ayrı əşyalar, hadisələr və onların xassələri şəklində deyil, həm də onlar arasında mövcud olan əlaqələri də müəyyən edir. İbtidai sinif şagirdlərində təfəkkürün inkişafında dönüş nöqtəsi müşahidə olunur: vizual-məcəzidən şifahi-məntiqi, konseptual düşüncəyə keçid baş verir. Bu, uşağın zehni fəaliyyətinə ikitərəfli xarakter verir ki, bu da bir tərəfdən reallıqla bağlı konkret təfəkkür, birbaşa müşahidə ilə bağlıdır, artıq məntiqi prinsiplərə tabe olur, lakin digər tərəfdən uşaqlara mücərrəd məntiqi mülahizə hələ mövcud deyildir. Bu yaşda uşaqların fəaliyyətində konkret problemlərin həlli təfəkkürün inkişafına təsir edir, uşaqlar ümumiləşdirməni praktikiyönümlü istiqamətdə aparırlar. Gördükləri və istifadə etdikləri əşya və materiallara uyğun şəkildə həll yolu tapırlar. Şagirdlər yeni bilik və bacarıqlar əldə etdikcə anlayışları sistemləşdirir, konkret praktik fəaliyyətə yönəlirlər. Təlim prosesində

şagirdlərin həyati bacarıqları da genişlənir. Yeni düşüncə səviyyəsinin inkişafı sayəsində bütün digər psixi proseslərin yenidən qurulması baş verir, yəni D.B.Elkoninin fikri ilə desək, "Hafizə anlamaya, qavrayış isə düşüncəyə çevrilir". Buna görə də ibtidai məktəb yaşında əqli inkişafın əsas məzmununu nəzəri təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədar olaraq bütün idrak sferasının yenidən qurulması təşkil edir [5, s.203].

Şagirdlərin idraki aktivliyinin inkişafına təkan verən bir digər idrak prosesi hafizədir. Hafizə insan yaddaşında real dünyanın dərk olunması öz təcrübəsini fiksasiya edərək saxlamaq, sonra təkrar istehsal etmək formasıdır [4, s.243]. Bu haqda L.S.Vıqostski, P.P.Blonski, A.M.Veyn, A.A.Smironov, B.F.Serqeyev və başqaları tədqiqat işləri aparmışlar. Bilirik ki, hafizənin müxtəlif növləri və xüsusiyyətləri mövcuddur və ibtidai sinifdə təlimin mərhələlərində onların müxtəlif növləri inkişaf edir. Şagird tez və asan şəkildə özünə maraqlı olan materialı mənimsəyir. Öyrəndikləri hər hansı şeir, nağıl, hekayədən hansı onda dolğun təəssürat oyadıbsa, yaddaşında daha rahat qalır, digərləri isə unudulur. Bu prosesə digər idrak prosesləri də daxil edilərsə, onda məhsuldarlıq daha da artır. P.İ.Zinçenkonun və A.A.Smironovanın tədqiqatları göstərir ki, şagirdlər aktiv intellektual fəaliyyətdə baş verən prosesi qeyri-ixtiyari və uzun müddət yadda saxlayırlar, nəinki mnemik şəkildə və ixtiyari yaddaşda saxladıkları tapşırıqları. Onda görə də zehni aktiv fəallıq yadda saxlama üçün şərtidir. İbtidai sinif şagirdlərində ixtiyari yadda saxlama zəifdir. Təlim fəaliyyəti şagirddən iradi sөy tələb edir ki, verilən material ona maraqlı oldu, ya olmadı, onu yadda saxlasın. Bütün proseslər kimi, yaddaş prosesləri də uşağın ümumi inkişafı ilə əlaqədar olaraq dəyişir. Bu dəyişikliklərə, ilk növbədə, yadda saxlama sürətinin artması və yaddaşın həcmının artması daxildir. Eyni materialı yadda saxlamaq lazım üçün kiçik yaşlı uşaqlara nisbətən daha çox vaxt və daha çox təkrar gərəkdir. Ən əhəmiyyətli dəyişikliklər uşaq inkişaf etdikcə onun yaddaşının keyfiyyət xüsusiyyətlərində baş verir [6, s.68]. Qeyri-ixtiyari əzbərləmə kiçik yaşlı uşaqların təlim fəaliyyətində böyük rol oynayır. 3-4-cü siniflərdə qeyri-ixtiyari yadda saxlama daha məhsuldar olur. İxtiyari yadda saxlamanın məhsuldarlığı verilən materialın həcmının artmasında müşahidə olunur, uşaq məzmunu daha əhatəli və geniş şəkildə izah edir. Nəticədə qeyri-ixtiyari yaddaş mənalı hal almağa başlayır. Yadda saxlama bilirik ki, məntiqi (düşünərək) və əzbər (mexaniki) yadda saxlama olmaqla iki yerə bölünür. Birinci anlayışın əsasında anlama, dərk etmə ikinci anlayışın əsasında isə təkrarlama dayanır. Birinci halda əlaqələrin ümumiləşdirilməsi, sistemləşdirmə, tərəflərarası əlaqələr müəyyən olunursa, ikinci halda yalnız əlaqəsiz tərəflər birləşdirilir. Mexaniki şəkildə öyrənmək həm böyükərdən, həm də kiçiklərdən böyük sөy istəyir. Çünki onun yadda saxlanması və sonra da xatırlanması çətin olur. Təlim prosesində motiv nə qədər güclü və çalarlı olursa, anlayaraq öyrənmə daha güclü olur. Psixoloqlar

bildirirlər ki, uşağın hafizəsi maraqlardan asılıdır. Maraq nə qədər güclü olarsa, öyrənmə həvəsi və yadda saxlama da bir o qədər güclü olar. Bu hallarda məlumdur ki, uşaqlar bəzən aydın olmayanı daha tez yadda saxlayırlar, tədris materialı hərfiyyə yadda qalır. A.A.Smirnov bunu uşaqların ona olan xüsusi münasibəti ilə izah edir. Hafizənin yadda saxlanmasını tiplərinə görə fərqləndirmək mümkündür. Buna görə də yaddaş zəifdir və ya güclüdür kimi fərqləndirmələr apara bilmərik, həm bu xüsusiyyətlərə əsasən, həm də insanın özünün fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq hafizə haqqında fikir söyləyə bilərik. Bir çox insanlarda obrazlı və sözlü məntiqi hafizə üstünlük təşkil edir. Obrazlı yaddaşa vizual, eşitmə, motor, emosional yaddaş daxil olmaqla, bir çoxumuzda bu tiplər qarışıq şəkildə fəaliyyət göstərir: vizual-hərəkət, görmə-eşitmə, eşitmə-hərəkət. Fəaliyyətimizdə də bu tiplərdən istifadə edirik. Hafizənin kiçik yaşlardan inkişaf etdiyini nəzərə alsaq, bu tiplər ibtidai sinif şagirdlərində də özünü göstərir və təlim fəaliyyətinə aktiv şəkildə təsir edir. Eyni zamanda saxlanılan materialın uzunmüddətli və qısamüddətli yadda qalması da şagirdlərin idraki aktivliyinə təsir edir. Şagirdlər əyani materialı mücərrəd anlayışlardan daha yaxşı yadda saxlayırlar. Çünki gözlə görünən və hərəkət edən material daha tez diqqət çəkir və yaddaşda qalır. Əgər şifahi materialın dərk olunmağından danışırsaq, onda yenə də deyə bilərik ki, abstrakt ifadələrdənsə, əyani canlandırma bildikləri və mənasını dərk etdikləri sözləri daha yaxşı və uzun müddət yadda saxlayır. Sözlü məntiqi yaddaş isə şagirdlərin hərfiyyə yadda saxlama prosesini təmin edir ki, bunu mətnlər vasitəsi ilə yerinə yetirə bilərik. Sözlü-məntiqi yaddaşda şagirdlər yeni anlayışları mənimsəyir, lüğət ehtiyatları zənginləşir, artıq 3-cü sinifdə onların öz söz bazası formalaşır. Ancaq sırf bu yaddaşın üstündə dayanmaq və şagirdlərdə əzbərləmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək tədricən şagirdlərin yaradıcı yaddaşlarının inkişafına mənfi təsir edir. Bu haqda A.N.Leontyev də qeyd etmişdir ki, birinci sinifdən başlayaraq bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq uşağa məntiqi məqamlara diqqət yetirməyi öyrətməyi əsas bilmişdir [7, s 64].

Müasir dövrdə təlim prosesində şagirdlərin idraki aktivliyinin inkişafı onların təxəyyülünün də inkişafından asılıdır. Yeni ictimai cəmiyyət təhsil və təlim prosesində təxəyyülün, xüsusilə yaradıcı təxəyyülün inkişafını əsas götürür. Təxəyyül fəaliyyətimizin yaradıcı şəkildə qurularaq inkişaf etməsinə kömək edən əsas psixi prosesdir. “Ümumi psixologiya” dərslində A.G.Maklakov təxəyyülün aşağıdakı tərifini verir: “Təxəyyül reallığı əks etdirən ideyaların çevrilməsi və bu əsasda yeni ideyaların yaradılması prosesidir [8, s.284]. “Ümumi psixologiya” dərslində V.M. Kozubovski aşağıdakı tərfi verir: “Təxəyyül insanın öz şüurunda real həyatda olmayan obyektin (obyektin, hadisənin) obrazını yaratmasının psixi prosesidir”. Təsəvvür ola bilər:

- real obyektiv fəaliyyətin yekun nəticəsinin təsviri;
- tam məlumat qeyri-müəyyənliyi şəraitində öz davranışının təsviri;

- müəyyən bir şəxs üçün aktual olan, yaxın gələcəkdə real aradan qaldırılması mümkün olmayan problemləri həll edən bir vəziyyətin görüntüsü.

Təxəyyül prosesi nəticəsində biz passiv və aktiv, istər niyyətli, istərsə də niyyətsiz şəkildə nəyisə yaradırıq, fəaliyyətimizi planlaşdırırıq. Təxəyyül kiçik yaşlardan inkişaf edir və onun inkişafı uşağın müstəqil rahat şəkildə fikir yürütməsindən, böyüklərin ona müsbət münasibəti, diqqəti, uşağın özünün hər hansı işə həvəsi və yanaşmasından aslıdır. İbtidai məktəb dövrü təxəyyülün fəal şəkildə inkişaf etdiyi bir dövrdür, baxmayaraq ki, məktəbəqədər yaşlı bir uşağın inkişafında onun dominant rolu kiçik bir şagirdə təfəkkürə keçir. Lakin təxəyyülün də inkişafı hər uşaqda eyni dövrü və eyni səviyyəni əhatə etmir. Uşaqlarda təxəyyülün inkişafı onlarda nitqin inkişafı ilə əlaqədardır. Çünki nitq vasitəsi ilə uşaq həm konkret anlayışları ifadə edir, həm də mücərrəd fikirlər ifadə edə bilir. Ancaq yenə də bu dövrdə hələ passiv təxəyyül özünü göstərir. Sonrakı mərhələlərdə artıq aktiv təxəyyül də inkişaf etməyə başlayır, bu ilk növbədə şagirdlərin stimullaşmasında, onların böyüklərin fikirlərini anlamaq və reaksiya verməsində əks olunur. Tədris materialını başa düşmək ehtiyacı təxəyyülün yenidən qurulması prosesinin aktivləşdirilməsini müəyyənləşdirir. Məktəbdə verilən bilikləri mənimsəmək üçün uşaq təxəyyülündən fəal şəkildə istifadə edir ki, bu da qavrayış şəkillərini təxəyyül təsvirlərinə emal etmək qabiliyyətinin mütərəqqi inkişafına səbəb olur. Məktəb illərində təxəyyülün sürətli inkişafının başqa bir səbəbi öyrənmə prosesində uşağın real dünyanın obyektləri və hadisələri haqqında yeni və çox yönlü fikirləri aktiv şəkildə qəbul etməsidir. Bu təsvirlər şagirdin təxəyyülü üçün zəruri əsas rolunu oynayır və yaradıcılıq fəaliyyətini stimullaşdırır [10, s.154-156]. İbtidai məktəb yaşının xarakterik xüsusiyyəti emosional təəssürat, parlaq, qeyri-adi, rəngli hər şeyə həssaslıqdır. Monoton, darıxdırıcı dərslər bu yaşda koqnitiv marağı kəskin şəkildə azaldır və öyrənməyə mənfi münasibət yaradır. Məktəbə getmək uşağın həyatında böyük dəyişiklik yaradır. Yeni dövr yeni vəzifələrlə, sistemli tədris fəaliyyəti ilə başlayır. İnsan inkişaf etmiş təxəyyüllə doğulmur. Təxəyyülün inkişafı insanın ontogenezi zamanı həyata keçirilir və gələcəkdə təxəyyül təsvirlərini yaratmaq üçün material kimi xidmət edə biləcək müəyyən bir fikir fondunun yığılmasını tələb edir. Təxəyyül bütöv şəxsiyyətin inkişafı ilə sıx əlaqədə, təlim-tərbiyə prosesində, eləcə də təfəkkür, yaddaş, iradə və hisslərlə vəhdətdə inkişaf edir. Təxəyyülün inkişafı problemi hələ də çox mübahisəlidir. Təxəyyülün inkişafında iki növ əsas istiqamət var: “affektiv” və “koqnitiv” təxəyyül. Affektiv təxəyyülün təhlilinə Z.Freydin və onun davamçılarının əsərlərində rast gəlmək olar.

J.Piage "idrak" təxəyyülü təklif etdi. Onlarda təxəyyül uşağın simvolik funksiyasının inkişafı ilə əlaqələndirilir və reallıqdakı dəyişiklikləri qabaqcadan görməyə imkan verən təmsilçi düşüncənin xüsusi forması hesab olunurdu.

Psixi proseslərin inkişafının şagirdlərin idraki aktivliyinə təsirini yuxarıda göstərilən nəzəri tədqiqatlarda qeyd etdik və müəyyən olundu ki, hər bir psixi proses az və ya çox dərəcədə inkişaf etməklə fərdi xüsusiyyətlərdən asılı olaraq idraki aktivliyə və dərstdə şagirdlərin aktivliyinə təsir edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Аристотель. Метафизика / Собрание сочинений: в 4 т. Т.1, Эксмо, 2006, 232 с.
2. *Выготский Л.С.* Психология искусства. Москва: Искусство, 1968, с. 345
3. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-и т. Т. 4, М.: Педагогика, 1982, 432 с.
4. *Выготский Л.С.* Память и ее развитие в детском возрасте / Собрание сочинений в 6-и т. Т. 2. М.: Просвещение, 1998, 503 с.
5. *Эльконин Д.Б.* Детская психология. Москва: Академия, 2008, 383 с.
6. *Ипполитов Ф.В.* Память школьника. М.: Просвещение, 1998, 68 с.
7. Леонтьев А.Н. Развитие памяти. М., 1998, 277 с.
8. *Маклаков А.Г.* Общая психология. М.: Знание, 2005, 592 с.
9. *Леонтьев Д.А.* Перспективы неклассической психодиагностики // Психологические исследования: электронный научный журнал, 2010, №4(12) /html./www/psystudy.ru/ index.php/num/2010 4/353 leontyev12.html
10. Младший школьный возраст / <http://texts.news/razvitiya-voznastnaya-psihologiya/mladshiy-shkolnyiy-voznast-24720.html>

Redaksiyaya daxil olub 15.03.2022